KÉZIRAT GYANÁNT

A SzK(b)P PÁRTFŐISKOLÁJÁNAK ANYAGA
EGYETEMES TÖRTÉNET TANFOLYAM. ÚJKORI TÖRTÉNELEM

A. I. MOLOK

EURÓPA AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK UTÁN.

ANGLIA ÉS FRANCIAORSZÁG A XIX. SZÁZAD ÖTVENES-HATVANAS ÉVEIBEN

SZIKRA

Kézirat gyanánt

A SzK(b)P PÁRTFŐISKOLÁJÁNAK ANYAGA

Egyetemes történet tanfolyam
Újkori történelem

A. I. MOLOK
PROFESSZOR

EURÓPA AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK UTÁN

ANGLIA ÉS FRANCIAORSZÁG A XIX. SZÁZAD ÖTVENES-HATVANAS ÉVEIBEN

A SzK(b)P Pártfőiskoláján tartott előadás gyorsírói jegyzete

SZIKRA
BUDAPEST 1951

Az orosz eredeti címe:

Проф. А. И. МОЛОК

ЕВРОПА ПОСЛЕ РЕВОЛЮЦИИ 1848 ГОДА. АНГЛИЯ И ФРАНЦИЯ В 50—60-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

МОСКВА 1949

Fordította

NÁNÁSI GYÖRGY

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

I. EURÓPA AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK UTÁN

A politikai reakció. Európa gazdasági fejlődése az ötvenes években. A „keleti kérdés" és a krimi háború

Az 1848. évi forradalmak leverése után hosszú évekre csaknem egész Európában a reakció jutott uralomra. Franciaországban a februári napok valamennyi demokratikus vívmánya megsemmisült, s a bonapartista diktatúra vette át a hatalmat. Ausztriában visszaállították az önkényuralmat, Poroszországban arisztokratikus alkotmányt léptettek életbe. A Német Szövetség többi részében új életre keltették a régi, reakciós rendet. A szárdiniai királyság kivételével az olasz államokban is visszaállították az önkényuralmat. Olaszország és Németország megmaradt a politikai feldaraboltság állapotában. Ismét rabszolgasorsra jutottak Európa leigázott népei (lengyelek és csehek, szlovákok és ukránok, szerbek és horvátok, magyarok, olaszok, írek, Havasalföld és Moldva népei), melyek megkísérelték lerázni az idegen igát. Oroszországban kegyetlen reakció dühöngött. Még jobban megnőtt Európában a cári kormány befolyása a magyar forradalom s a moldvai és havasalföldi szabadságmozgalom leverése után.

A reakció sikereit az ötvenes években elősegítette az a körülmény, hogy Európában az 1847—1848. évi válságot újabb gazdasági fellendülés követte.

Ez a fellendülés az ipari tevékenység megélénkülésében, a technikai eszközök tökéletesedésében, a vasút-

építés és a nemzetközi kereskedelmi forgalom megnövekedésében, valamint a tengeri hajózás fejlődésében nyilvánult meg. A kaliforniai és ausztráliai aranyleletek, a tőke széleskörű behatolása a keleteurópai országokba, új nyersanyag- és árupiacok kialakulása a gyarmatokon, az Észak-Amerika felé irányuló munkás- és parasztkivándorlás erősbödése — mindez elősegítette az európai forradalmi mozgalmak átmeneti lanyhulását.

Az ötvenes évek gazdasági fellendülése egyidejűleg új szakaszt jelentett a vagyonos osztályok meggazdagodása s a néptömegek elszegényedése tekintetében. A fellendülés a tőkés termelési mód viszonyai között ment végbe, s e termelési mód puszta növekedése is a dolgozók tömeges elnyomorodására, nagy gazdasági konjunktúrák, kereskedelmi és ipari válságok állandó váltakozására vezetett.

1857-ben új gazdasági válság tört ki Európában. A válság az Egyesült Államokban kezdődött, ahol 4900 pénzintézet és iparvállalat ment csődbe. Majd átcsapott Angliába, s végül az európai szárazföld országaiba is.

Az 1857. évi válság a kis- és középpolgárság romlásával, a proletariátus körében pedig növekvő munkanélküliséggel járt együtt. Ennek következtében az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején megélénkült a munkásmozgalom és a többi demokratikus mozgalom, s újult erőre kaptak a nemzeti szabadságmozgalmak.

Az ötvenes évek elején és közepe táján a nemzetközi kapcsolatok terén kiéleződtek a „nagyhatalmak" közötti ellentétek a „keleti kérdés" miatt. „. . . Európában ismét napirendre került a «keleti kérdés»" — írta Marx és Engels a *New York Daily Tribune*-ban 1853 április 7-én megjelent cikkben.

A „keleti kérdés" még a XVIII. század végén keletkezett, amikor a feudális és abszolutista Török Birodalom bomlásának első jelei mutatkoztak. A „keleti

kérdés" lényege akkoriban az a probléma volt, hogy mitévők legyenek Törökországgal, annak szétesése esetén. Hogyan osztozkodjanak Törökország európai, ázsiai és afrikai birtokain. Ki ellenőrzi majd a Törökországon, vagy a tőle függő Egyiptomon keresztül Kelet felé vezető kereskedelmi és hadászati szempontból fontos utakat, ki fog uralkodni a Földközi-tengerből a Fekete-tengerbe vezető tengerszorosok felett. Mindez erős ellentéteket idézett elő Anglia, Franciaország és Oroszország (s részben Ausztria és Poroszország) között.

A Török Birodalom fokozódó bomlása odavezetett, hogy már a XVIII. század végén felmerült Törökország felosztásának terve. Ez a terv, amely II. Katalintól indult ki, nem valósult meg, de a XVIII. század végén s a XIX. század elején lefolyt orosz—török háborúk következtében Törökország elvesztette a Krim-félszigetet, a Bug és Dnyeszter közötti földsávot, Besszarábiát és több más, Oroszországhoz csatolt területet. A bécsi kongresszus döntése a Balkán-félszigeten s a Földközi-tengeren fosztotta meg Törökországot egész sereg birtokától. A szerb nép Oroszország támogatásával folytatott nemzeti szabadságharca Szerbia önkormányzatának kihirdetését eredményezte. 1830-ban, a görög nép nemzeti szabadságharca s az új orosz—török háború következtében Görögország is felszabadult a török uralom alól.

Törökországban ebben az időszakban az orosz befolyás volt túlsúlyban. Az 1833. évi unkiár-skelessi szerződés értelmében a szultán kötelezte magát arra, hogy elzárja a Boszporuszt és a Dardanellákat valamennyi hatalom hadihajói elől, kivéve Oroszországot, amelynek hajói jogosultak voltak szabadon átkelni a Földközi-tengerre. Angliának és Franciaországnak sikerült azonban elérnie azt, hogy az 1841. évi londoni egyezmény érvénytelenítette az 1833. évi szerződés feltételeit. Valamennyi hatalom hadihajóinak, Orosz-

országot is beleértve, tilos volt bármelyik irányban a tengerszorosokon átkelni.

Oroszország, valamint Anglia és Franciaország álláspontja a „keleti kérdés"-ben különböző volt. Oroszország elérte Törökország feldarabolását, s feketetengeri birtokainak biztosítása és további terjeszkedése érdekében a tengerszorosok meghódítására törekedett. Anglia és Franciaország igyekeztek meggátolni Oroszországnak a Földközi-tengerre való kijutását, s amellett szálltak síkra, hogy Törökország — formálisan mint önálló állam, ténylegesen azonban mint az ő félgyarmatuk — fennmaradjon. A Török Birodalom épségbentartásának jelszavával takaródzva, Anglia Mezopotámiára és Arábiára, Franciaország pedig Szíriára és Egyiptomra tartott igényt. Ausztria, amelynek kereskedelmi érdekei a Balkánon Oroszország kereskedelmi érdekeibe ütköztek, azt akarta, hogy a tengerszorosok a gyönge Törökország kezén maradjanak.

1844-ben I. Miklós látogatást tett Londonban s megbeszéléseket kezdett az angol kormány tagjaival. I. Miklós kijelentette, hogy fel kell készülni Törökország feldarabolására. Törökország „beteg ember", akinek halála napról-napra várható. A cár javaslatát elvetették. 1849-ben majdnem háborúra került sor egyrészről Oroszország, másrészről Anglia, Franciaország és Törökország között. A konfliktusra az szolgált ürügyül, hogy a cár, a forradalmi magyar hadseregben szolgált és a forradalom leverése után Törökországba menekült lengyel forradalmárok kiszolgáltatását követelte, amit a török kormány megtagadott.

Az ötvenes évek elején ismét kiéleződtek a „keleti kérdés"-sel kapcsolatos viták. Ebben az időben az európai reakció annyira megerősödött, hogy Anglia és Franciaország uralkodó osztályai már nem féltek a cári Oroszországgal való szakítástól. I. Miklós nem számolt ezzel a körülménnyel. Nem számolt azzal a lehetőséggel sem, hogy Anglia és Franciaország Oroszország

gyöngítése és a nemzetközi ügyekre való befolyásának csökkentése végett szövetséget köt egymással. A cári diplomácia tévedései odavezettek, hogy Oroszország a négy hatalom — Anglia, Franciaország, Törökország és Szárdinia — ellenséges tömbjével szemben magára maradt.

Oroszország fő ellenfele Anglia volt, amely mindíg gyűlölettel és elkeseredéssel tekintett az orosz fegyverek győzelmeire, s az orosz diplomácia sikereire. Franciaország csatlakozott Angliához, mert ő is azon volt, hogy meggátolja Oroszország kijutását a Földközitengerre, s megállítsa az orosz terjeszkedést a Közel-Keleten. Nem kis szerepe volt ebben a francia császár igyekezetének is, hogy egy győzelmes háború segítségével növelje az országban saját, s a hadsereg tekintélyét. Ami a kis Szárdiniát illeti, annak kormánya csak azért állt (1855-ben) Anglia és Franciaország oldalára, hogy biztosítsa magának támogatásukat a küszöbön álló harcban Olaszországnak a szárdiniai király uralma alatti egyesítéséért (Szárdinia és Oroszország között nem volt semilyen reális ellentét). Szárdinia részvétele az Oroszország elleni háborúban arra szorítkozott, hogy 15 000 katonát küldött a Krim-félszigetre.

Az 1853—1856. évi keleti háborúra a palesztinai „szent helyek" miatt kitört konfliktus szolgált ürügyül. III. Napoleon igyekezett biztosítani magának a franciaországi katolikus papság támogatását s elérte azt, hogy a török kormány különleges kiváltságokat nyujtott a katolikusoknak ezeken a helyeken. Másrészt I. Miklós Konstantinápolyba küldött rendkívüli követe, Menysikov herceg révén azt követelte, hogy a szultán helyezze Oroszország gyámsága alá birodalmának egész keresztény lakosságát. A szultán, az angol és a francia követ felbujtására, megtagadta I. Miklós követelésének teljesítését. Válaszképpen az orosz csapatok elfoglalták a dunamenti Moldva és Havasalföld fejedelemségeket, amelyek Törökország vazallusai voltak. Oroszország

1853 november 2-án hadat üzent Törökországnak. Kissé később, november 30-án, P. Sz. Nahimov admirális, az oroszok egyik legkiválóbb flottaparancsnoka, Szinopénál megsemmisítette a török flottát. 1854 márciusában Anglia és Franciaország hadat üzentek Oroszországnak.

Az 1853—1856. évi háború mindkét részről igazságtalan és hódító háború volt. Nyugat-Európa haladó közvéleménye rokonszenvezett az Oroszország elleni háborúval, mert azidőtájt még mindig Oroszországot tekintette az európai reakció fontos támaszának. Anglia és Franciaország uralkodó osztályai azonban nem óhajtották, hogy a háború a cárizmus teljes szétverésével végződjék. Egészen más volt a nemzetközi proletariátus vezéreinek, Marxnak és Engelsnek az álláspontja. A *New York Daily Tribune*-ban megjelent cikkeikben harcra hívták a dolgozókat az angol burzsoá oligarchia megdöntéséért, amely ugyanolyan ellensége a proletariátusnak, mint a cárizmus. Egyidejűleg azonban azt a feladatot tűzték az angol munkásosztály elé, hogy folytasson forradalmi háborút a cárizmus ellen.

A nyugateurópai élenjáró burzsoá államok ellen folytatott háború feltárta a jobbágyi Oroszország égbekiáltó gazdasági és technikai elmaradottságát. Bonyolította a helyzetet az is, hogy Ausztria és Poroszország, amelyek nem üzentek hadat Oroszországnak, a rosszindulatú semlegesség álláspontját foglalták el vele szemben.

A hadműveletek mind a szárazföldön, mind a tengeren folytak. A Krim-félsziget volt a legfőbb hadszíntér. A szövetségesek 1854 szeptemberében 55 000 főnyi katonaságot tettek partra a Krim-félszigeten és ostrom alá vették Szevasztopolt. Orosz katonák és tengerészek, Nahimov admirális és Kornyilov tábornok parancsnoksága alatt, az ellenfél roppant számbeli fölénye ellenére szívósan álltak ellent és 11 hónapig védték hősiesen a várost.

Sem a Saint-Arnaud marsall parancsnoksága alatt

álló francia csapatok, sem pedig a Raglan tábornok parancsnoksága alatt álló angol csapatok nem mutattak nagy harci készséget. A szövetségesek hadvezetősége az erők szétforgácsolásának téves taktikájához folyamodott. Az angolok azon voltak, hogy a háborút főként idegen erővel, a franciák és törökök erejével vívják meg, s így súrlódások támadtak az angolok és a franciák között. A kaukázusi hadszíntéren az orosz csapatok sikeresen hadakoztak, s elfoglalták Karsz erős várát. Ezek a részleges sikerek azonban nem befolyásolhatták lényegesen a háború kimenetelét. A romhalmazzá változott Szevasztopol 1855 augusztus végén, az egész világot csodálatba ejtő hősies harcok után, megadta magát.

Lev Nyikolajevics Tolsztoj, a nagy orosz író, aki szintén résztvett Szevasztopol védelmében, „Szevasztopoli elbeszélések" című munkájában eleven színekkel örökítette meg az orosz katonák hősiességét.

A szövetséges hatalmak, a koalíciós csapatok krimi sikerei ellenére sem merték folytatni a háborút. 1856 március 18-án aláírták Párizsban a békeszerződést Oroszország, s az ellene hadat viselő négy hatalom között. A békekongresszuson Franciaországé volt a vezetőszerep. Oroszország számára súlyosak voltak a párizsi békeszerződés feltételei: megfosztották attól a jogától, hogy a Fekete-tengeren hadiflottát tartson s a partvidéken erődítéseket emeljen[1].

Oroszország veresége a krimi háborúban a cárizmus nemzetközi szerepének gyöngülésére vezetett. Ennek a háborúnak másik eredménye az volt, hogy meggyorsította Oroszországban a jobbágyság megszüntetését s bizonyos egyéb reformok életbeléptetését.

Az 1853—1856. évi háború fokozta Törökország Angliától és Franciaországtól való pénzügyi és gazda-

[1] Az orosz diplomáciának csak 1871-ben sikerült hatályon kívül helyeztetnie ezeket a feltételeket.

sági függőségét. 1861-ben a külföldi kölcsönöknek csupán a kamatai Törökország költségvetésének 10%-át tették ki. Az 1863-ban alapított Ottomán Bank az angol és a francia tőke ellenőrzése alá rendelte a török pénzügyeket. Erősebb lett Törökországban a kapitulációs rendszer (az idegen állampolgároknak nyujtott kedvezmények és kiváltságok rendszere). Törökország félgyarmati helyzetbe került.

Törökország legyengülése a krimi háború után arra késztette a szultán kormányát, hogy megadja a keresztény lakosságnak az egyenjogúságot. A háború következtében erősbödött a szabadságmozgalom Szerbiában, amely 1867-ben végleg független állam lett. Moldva és Havasalföld, Törökország volt vazallus fejedelemségei, már régebben (1861-ben) felszabadultak a török iga alól s a román fejedelemségben egyesültek.

II. ANGLIA A XIX. SZÁZAD ÖTVENES-HATVANAS ÉVEIBEN

1. Anglia gazdasági fejlődése. A társadalmi ellentétek növekedése

Az ipari forradalom lezárulása, a gabonavámok eltörlése, a szabadkereskedelemre való áttérés, a gyors technikai haladás, az új piacok és új gyarmatok meghódítása tette Angliát a XIX. század közepe táján „az egész világ műhelyévé", s tolta fel az első helyre a világgazdaságban. Marx már 1848 végén úgy ír Angliáról, mint olyan országról, amely „egész nemzeteket változtat bérmunkásaivá" és „gigászi karjaival magához ragadja az egész világot".

Az ipar, a kereskedelem, a hitel és a tengeri közlekedés fejlődése terén egyik ország sem vetélkedhetett abban az időben Angliával. 1850-ben a nemzetközi kereskedelmi forgalom teljes összege 14,5 milliárd márkát

tett ki, s ebből Anglia részesedése 3,38 milliárd (a gyarmatokkal együtt pedig 5,24 milliárd) volt. Ugyanakkor Franciaországra mindössze 1,5 milliárd, Németországra (Ausztriával együtt) 2,1 milliárd, s az Egyesült Államokra 1,28 milliárd márka jutott. Húsz évvel később, 1870-ben, Anglia részesedése a nemzetközi kereskedelem 37,4 milliárd márkát kitevő teljes összegéből, 9,18 milliárdra (a gyarmatokkal együtt 14 milliárdra) növekedett, míg Franciaországra 4,5 milliárd, Németországra (Ausztria nélkül) 4,2 milliárd, s az Egyesült Államokra 3,4 milliárd márka jutott.

Akkoriban a pamutcikkek foglalták el az első helyet az angol kivitelben. A pamutszövőgyárak száma e húsz év alatt 1932-ről 2483-ra, a bennük foglalkoztatott munkások száma 330 000-ről 450 000-re, s végül a felszerelt orsók száma 21 millióról 37,7 millióra emelkedett. Nagy eredményeket mutatott fel ebben az időszakban a gyapjúipar is. Az angol gyapjúszövőgyárak száma ez alatt az idő alatt 1998-ról 2579-re nőtt meg, s a gyapjúcikkek kivitele 2,5-szeresre emelkedett (10 millió font sterlingről 26,7 millióra). A vas- és acélkivitel 5,4 millió font sterlingről (1850) 23,5 millióra (1870), a széné és a kokszé pedig 1,3 millió font sterlingről 5,6 millióra növekedett. Angliának, mint a többi ország gépszállítójának szerepét megítélhetjük abból is, hogy a kivitt gépek értéke azelőtt 1 millió font sterlinget tett ki, míg 1870-ben már 5,3 millióra rúgott.

Az iparosításhoz mérten mindinkább csökkent az angol gazdaságban a mezőgazdaság részaránya. Anglia falusi és városi lakossága 1851-ben számszerűleg még majdnem egyforma volt, de 1871-ben a falusi lakosság az ország egész lakosságának már csak 38%-át tette ki (Franciaországban akkortájt 69% volt a falusi lakosság számaránya).

Az ötvenes-hatvanas években Anglia gazdasági fejlődésének másik oldala a társadalmi és gazdasági ellentétek kiéleződése volt.

Anglia „nemzeti jövedelme", mely a XVIII. század végén 120 millió font sterlinget tett ki, 1870-ben tizszeresére nőtt. A nemzeti jövedelem 36,5%-át azonban az ország lakosságának alig 2%-át alkotó nagyiparosok, pénzemberek és landlordok (földbirtokosok) maroknyi csoportja vágta zsebre. A szakmunkásoknak csupán jelentéktelen része húzott hasznot az ország gazdasági fellendüléséből. Noha az átlagos munkabérszint magasabb volt Angliában, mint a többi európai országban, az angol proletariátus széles rétegeinek mégis nagyon súlyos volt a helyzete. Marx a „Tőke" első kötetének 23. fejezetében hatalmas dokumentációs anyagot közöl a kimerítő munkaviszonyokról s a munkások elégtelen táplálkozásáról, a munkáslakások egészségtelen állapotáról, a tömegbetegségekről s a korai elhalálozásról London munkásnegyedeiben s más angol városokban.

Teljesen tűrhetetlenné vált a munkások helyzete az ipari válságok éveiben. Marx közli példaként a következő kivonatot a *Standard* című konzervatív lap 1866 április 5-i számából: „A főváros egy részében tegnap rettenetes színjáték zajlott le. Ámbár a keleti rész sokezer munkanélkülije nem fekete gyászzászlók alatt tartotta tömegfelvonulását, az emberáradat mégis elég impozáns volt. Gondoljunk arra, mit szenved ez a lakosság. Éhenpusztul. Ez az egyszerű és szörnyű tény. 40 000-en vannak... A mi jelenlétünkben, e csodálatos főváros egyik negyedében, egészen közel a gazdagság leghatalmasabb felhalmozásához, amit a világ valaha látott, ennek közvetlen közelében 40 000 ember hal éhen magárahagyva!"[2]

Legrosszabbul a gyarmati sorban levő Irországban éltek a munkások.

---

[2] *Marx.* A tőke. 1. köt. Szikra 1949. 726—727. old.

2. A munkásmozgalom Angliában

Ezidőtájt két irányzat — a forradalmi, s a szakadatlanul erősödő reformista irányzat harca jellemzi Anglia munkásmozgalmát.

A chartisták 1848. évi kudarca és a forradalom veresége a kontinensen megrendítette sok angol munkásban a saját erejébe vetett hitét.

Másrészt az ötvenes évek kezdetén fellépő ipari fellendülés fokozta a munkások egy részénél a reformista szellemet. Elősegítette ezt a kormány politikája is, kivált a gabonavámok eltörlése, ami átmeneti olcsóbbodáshoz vezetett.

A chartista mozgalom 1848 óta hanyatlóban volt. A chartisták tevékenységének utolsó ragyogó megnyilvánulása az a kongresszus volt, amelyet 1854 márciusában Manchesterbe hívtak egybe. Ez a kongresszus „Munkásparlament"-nek nevezte magát és Ernest Jones elnöksége alatt ülésezett. Marx tiszteletbeli küldöttként volt meghíva erre a kongresszusra, de nem tudott elmenni. Levelet küldött, amelyben rámutatott arra, hogy a chartisták legközelebbi feladatának a „munkásosztály nemzeti méretekben való megszervezésé"-nek kell lennie. „Ha a Munkásparlament — írta Marx — hű marad ahhoz az eszméhez, amely életre hívta, a jövő történetírója majd feljegyzi, hogy 1854-ben két parlament volt Angliában: a londoni parlament és a manchesteri parlament, a gazdagok parlamentje és a szegények parlamentje. Az igaz emberek azonban csak a munkások parlamentjében, nempedig az urak parlamentjében üléseztek."

Az 1854. évi kongresszus volt az utolsó komoly kísérlet a chartista mozgalom felélénkítésére, de nem váltotta valóra azokat a reményeket, amelyeket Marx fűzött hozzá. A chartizmus az ötvenes évek végén végleg eltűnt a porondról. Ernest Jones megtagadta a „népi charta" régi programját s egyezkedni kezdett a polgári

radikálisokkal. Jones árulását Marx és Engels közvetlen kapcsolatba hozták az angol munkásvezérek megkezdődött polgárosodási folyamatával, a munkásarisztokrácia Angliában való megjelenésével. „. . . . ez a valamennyi nemzet között legpolgáribb nemzet — írta Engels 1858 október 7-én Marxnak — végül nyilván odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia *mellett* legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa"[3].

Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkájában idézi Engels fenti szavait és rámutat: „Meg kell jegyezni, hogy Angliában az imperializmusnak az a tendenciája, hogy a munkások között szakadást váltson ki és növelje köztük az opportunizmust, hogy a munkásmozgalom ideiglenes rothadását idézze elő, a XIX. század végénél és a XX. század elejénél jóval hamarabb mutatkozott. Ugyanis az imperializmusnak két fontos jellemző vonása — óriási gyarmati birtokok és monopolista helyzet a világpiacon — Angliában már a XIX. század közepe óta megvolt. Marx és Engels évtizedeken át rendszeresen figyelték a munkásmozgalomban meglevő opportunizmusnak ezt a kapcsolatát az angol kapitalizmus imperialista sajátságaival"[4].

Az ötvenes évek végétől s a hatvanas évek elejétől kezdve, az 1857. évi kereskedelmi és ipari válság hatására bizonyos eltolódások mutatkoztak az angol munkásmozgalomban s némi balratolódás volt észlelhető. 1859-ben és 1861-ben folyt le az építőmunkások két harcos, támadó jellegű sztrájkja. E sztrájkok hatására megindult a trade-unionok bizonyos térhódítása. 1863-ban megalakult a „Bányamunkások Országos Szövetsége" (a bányászok addig több különböző szakszervezetbe tartoztak). 1860-ban létrejött a trade-unionok

[3] *Marx—Engels.* Válogatott levelek. Szikra 1950. 122. old.
[4] *Lenin.* Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 1007. old.

Londoni Tanácsa. Ez a szervezet tekintélyes helyet foglalt el a munkásmozgalomban. Legbefolyásosabb tagjai Odger cipész és Applegarth asztalos voltak (később mindketten opportunizmusba csúsztak). 1867-ben megalakult az úgynevezett „Junta" — a legnagyobb trade-unionok főtitkárainak egyesülése. 1868-ban Manchesterben megtartották a trade-unionok első angliai kongresszusát.

Ennek az időszaknak a trade-unionjai azonban főként a munkásosztály kisebbségét alkotó szakmunkások egyesülései voltak. A trade-unionok vezetőinek többsége csupán a kölcsönös segítséget tekintette feladatának, kerülte a sztrájkokat s igyekezett békés úton, legtöbbször a vállalkozó előnyére elsimítani az üzemekben felmerülő konfliktusokat. A trade-unionokon belül fokozatosan kialakult a szakszervezeti bürokrácia, mely az opportunista szellemű munkásarisztokrácia érdekeit juttatta kifejezésre. A trade-unionok mellett ezidőtájt a munkásszövetségek is nagy fejlődésnek indultak. 1863-ban megalapították a „Nagykereskedelmi Bevásárló Társaság"-ot, amelynek tevékenysége hamarosan nagy méreteket öltött.

A hatvanas években Anglia munkásosztálya szervezettebb volt és nagyobb politikai erőt képviselt, mint bármely más ország proletariátusa. Szembeötlően megmutatkozott az angol munkásosztály politikai befolyása az 1861—1865. évi amerikai polgárháború idején. Az angol munkások sokat szenvedtek az amerikai események okozta „gyapotéhség" következményeitől, de elszántan felléptek a rabszolgatartó Dél javára folytatott intervenció ellen, s meghiúsították az angol kormány ilyenirányú terveit.

1864-ben az angol munkások tevékenyen résztvettek a „Nemzetközi Munkásszövetség" (I. Internacionále) megalakításában. A Nemzetközi Munkásszövetség Marx vezetésével Londonban alakult meg. Ennek a szervezetnek az angol trade-unionok lettek a legfőbb

támaszai. A trade-unionok reformista szellemű vezetői azonban csak azért csatlakoztak hozzá, mert úgy számítottak, hogy ez a szervezet megvédi jogaikat a rendőri üldözésektől és segítségükre lesz a külföldi sztrájktörő munkások elleni harcban. A vállalkozók szívesen hozattak külföldről ilyen munkásokat, akik alacsonyabb munkabérért is hajlandók voltak dolgozni.

1867-ben a trade-unionok és vezetőik, az Internacionále Főtanácsának kezdeményezésére tevékenyen résztvettek a parlamenti reformot követelő tömegmozgalomban, amely akkoriban fejlődött ki Angliában.

Marx igen nagy jelentőséget tulajdonított az angol munkásosztály politikai nevelésének, és fáradhatatlanul harcolt az angol trade-unionizmus opportunista szárnya ellen. „Ez az egyetlen olyan ország, — írta Marx 1870-ben Angliáról — amelyben a *lakosság óriási többsége bérmunkásokból áll* ... Ez az egyetlen olyan ország, amelyben az osztályharc s a munkásosztály trade-unionokban való megszervezése bizonyos fokú érettséget és általános jelleget ért el. A világpiacon való uralkodása következtében Anglia az egyetlen olyan ország, ahol a gazdasági viszonyokban beálló minden fordulatnak az egész világon vissza kell tükröződnie. Bár Anglia a landlordizmus és a kapitalizmus klasszikus országa, de ugyanakkor a másik oldalon, itt értek meg jobban, mint bárhol másutt, az *anyagi feltételek ezek megszüntetésére* ...

Az angoloknak megvan minden szükséges *anyagi előfeltételük* a társadalmi forradalomhoz. Ami még hiányzik náluk, az az *általánosítás készsége és a forradalmi szenvedély*."

3. *A liberálisok és a konzervatívok belpolitikája. Írország harca a függetlenségért*

Anglia politikai történetének jellegzetes sajátsága az ötvenes és hatvanas években a liberálisok túlnyomó befolyása volt. A liberálisok a pénzügyi, a kereske-

delmi és ipari burzsoázia széles rétegeire támaszkodtak. Ha figyelembe vesszük ennek az időszaknak valamennyi minisztériumát és kiszámítjuk, hány évi uralom jutott a liberálisokra és hány a konzervatívokra, akkor kitűnik, hogy a konzervatívok húsz évből mindössze négy évig tartották kezükben a kormányzást. A liberális pártnak ebben a túlsúlyában visszatükröződött Anglia gyors kapitalista fejlődése és a világpiacon elfoglalt monopolhelyzete. Akkoriban az angol burzsoázia biztosan érezte magát a nyeregben s előnyösebbnek vélte a maga számára a liberális módszerű államvezetést. Anglia akkoriban, Franciaországtól eltérően, ahol a bonapartista diktatúra uralkodott, alig ismerte a rendőri és bürokratikus gépezetet, s megtűrt némi sajtó- és gyülekezési szabadságot. 1867-ben léptették életbe a második választójogi reformot, aminek folytán a választók száma csaknem kétszeresére nőtt és elérte a 2,25 millió főt. A munkások túlnyomó többsége azonban e reform után sem kapott szavazati jogot.

Ebben az időben a szabadkereskedelem politikája (free trade) volt az angol liberalizmus alapja. Az angol burzsoázia ezt a politikát vélte megbízható eszköznek, hogy új piacokat hódítson meg a hatalmas brit kapitalizmus számára. Irország s a többi gyarmat tekintetében mindkét uralkodó párt — a liberálisok is, a konzervatívok is — egyformán a kegyetlen elnyomás és a szörnyű kizsákmányolás politikáját folytatta. Írország helyzete azidőtájt rendkívül súlyos volt. Lakossága — részint az 1845—1847. évi szörnyű éhínség, részben pedig az amerikai kivándorlás folytán — 1841-től 1866-ig 2,75 millió fővel csökkent. Az írországi kivándorlók zömét földjüketvesztett parasztok alkották. A tönkrement farmerek egy része kénytelen volt az angol gyárakban munkát keresni. Az írországi munkások munkabére sokkal alacsonyabb volt az angol munkások munkabérénél. Az angol burzsoázia szándékosan szította a viszályt a két ország munkásai között.

Írországban az ötvenes évek végén új erőre kapott a nemzeti szabadságmozgalom. Élén egy forradalmi szervezet állt, amelyet Féni néven az Egyesült Államokban alapítottak. Vezetője James Stephens, az 1848. évi felkelés egyik részvevője volt. A féniek azt a célt tűzték maguk elé, hogy lerázzák az angol uralmat és ír demokratikus köztársaságot alapítanak. A féniek fő tömegét a kispolgárság, a farmerek és értelmiségi származásúak alkották. A féniek 1867-ben Írország számos városában felkelést robbantottak ki, de a katonaság szétverte őket. A kormány kegyetlenül elbánt a felkelés részvevőivel.

A Féni-mozgalom kudarcának legfőbb oka a szűkkeblű összeesküvő taktika, az ír nép tömegeitől való elszakítottság volt. A féniek lebecsülték az agrárkérdés jelentőségét. Nem értették meg, hogy ez a kérdés elválaszthatatlan a nemzeti kérdéstől, és életet vagy halált jelent az írek többsége számára.

Marx és Engels mély rokonszenvvel kísérték a féniek hősies harcát, baráti kapcsolatot tartottak fenn e mozgalom vezetőivel, s a sajtóban is nyiltan síkraszálltak mellettük.

4. Anglia külpolitikája. India leigázása. A szipájok felkelése

Anglia külpolitikája ebben az időszakban nyiltan hódító jellegű volt és azt a célt szolgálta, hogy a telhetetlen angol tőkések számára újabb áru- és nyersanyagpiacokat hódítson meg. Az angol kormány továbbra is gyűlölettel tekintett az európai szárazföldön akkortájt lefolyó nemzeti szabadságmozgalmakra. Félt, hogy ezek a mozgalmak felboríthatják az európai egyensúlyt s alááshatják Anglia egyeduralmát a világpiacon. Az akkori Anglia hatalmi helyzete a többi hatalom körében lehetővé tette a brit birodalom uralkodó köreinek, hogy kerüljék a más államokkal való tartós

szövetségeket s az úgynevezett „splendid isolation" politikáját kövessék. Ez nem gátolta meg az angol kormányt abban, hogy továbbra is fellépjen az olyan európai államok ellen, amelyeknek erősbödése a legcsekélyebb mértékben is veszélyeztethette a brit ipar és kereskedelem érdekeit. Az angol nagyhatalmi politika legfőbb végrehajtója Lord Palmerston volt. Ő töltötte be hosszú évek során a külügyminiszteri széket, s kétízben (1855—1858-ban és 1859—1865-ben) állt a kormány élén.

Marx 1853-ban közzétett „Lord Palmerston" című pamfletjében gyilkosan találó jellemzést adott erről az angol államférfiról, akinek diplomáciai módszerei Angliában mindmáig megmaradtak. A politikai cselszövés mestere, aki nagyszerűen ért ahhoz, hogy gondolatait és szándékait álcázza, tettesse magát, hazudjon és csaljon, s agresszív tetteit pacifista szólamokkal takargassa — ilyennek rajzolta Marx Palmerstont. „Pompásan tudja egyesíteni — írta Marx — a demokratikus frazeológiát az oligarchikus nézetekkel, jól tudja a régi idők arisztokrata angoljának büszke nyelve mögé rejteni a burzsoázia kufárkodó világpolitikáját; támadónak tud mutatkozni, amikor valójában elnéző, s védekezőnek, amikor valójában elárul; ügyesen tudja kímélni a látszólagos ellenséget s kétségbeejteni a mai szövetségest, ért hozzá, hogy a vita döntő pillanatában a gyöngébb ellenfél ellen az erősebb oldalára álljon és mester abban, hogy az ellenséget, amikor már menekül előle, hangos, merész szólamokkal halmozza el... Az elnyomók mindig számíthatnak segítségére; az elnyomottakat viszont bőkezűen megajándékozta szónoki nagylelkűségével. Mindig kész volt szolgálatokra, amikor a lengyelek, olaszok, magyarok, németek elnyomásáról volt szó; s ezeknek az elnyomói mégis azzal gyanúsították, hogy titkos kapcsolatokat tart fenn az áldozatokkal, akiket az ő engedélyével mészároltak le."

Palmerston, Oroszország esküdt ellensége, az

1853—1856. évi keleti háborúban a négyhatalmi koalíció egyik legfőbb szervezője volt. Oroszország veresége ebben a háborúban odavezetett, hogy meggyöngült Oroszország szerepe a nemzetközi kérdésekben, míg Anglia helyzete a Közel-Keleten megerősödött.

1856-ban Anglia háborút indított Kína ellen. Ez volt a második „ópiumháború", ugyanolyan rabló jelleggel, mint az első (1839—1841). Franciaország is résztvett a Kína elleni háborúban. Mindkét hatalom csapatai rendkívül kegyetlenül viselkedtek. Amikor az angolok és a franciák 1860-ban elfoglalták Pekinget, kirabolták, majd felgyujtották a kínai császárok nyári palotáját, az ősi kínai művészet e nagyszerű műemlékét. Kína vereséget szenvedett, s kénytelen volt aláírni az angol és a francia kormány által ráerőszakolt, egyenlőtlen szerződéseket.

1856—1857-ben Anglia Perzsia ellen viselt háborút. Ez a háború azzal végződött, hogy az angol kereskedők újabb kedvezményekhez jutottak. Hasonló céllal folytatott háborút Anglia 1865—1866-ban Japán és 1868-ban Abesszínia ellen.

Ázsiában az angolok továbbra is mind újabb területeket hódítottak meg. 1852-ben elfoglalták Alsó-Burmát, amelyhez 1853-ban a Nagpur hercegséget, 1856-ban pedig az Audh hercegséget csatolták. Indiát már régóta a „brit korona gyöngyének" tekintették. Az angol kereskedők és hivatalnokok roppant jövedelmet húztak Indiából. Egyedül az indiai ópium értékesítése Kínában 1835-től 1877-ig 141 millió font-sterling tiszta hasznot hajtott. India adója az angol kormánynak India évi nemzeti jövedelmének csaknem 22%-át tette ki. Az Anglia által könyörtelenül kizsákmányolt Indiában gyakoriak voltak a szörnyű éhínségek. 1860—1861-ben körülbelül 1 millió ember lett az éhség áldozata, 1868—1869-ben pedig, 1,25 millió ember pusztult el az éhségtől. Elpusztították az in-

diai helyi ipart, megsemmisítették az indiai parasztok közösségi foldbirtoklását.

Az indiai lakosság helyzete semmivel nem lett jobb azután sem, amikor 1856-ban feloszlatták a Keletindiai Társaságot, s India kormányzását közvetlenül az angol kormány vette át.

A kegyetlen gyarmati elnyomás 1857-ben felkelést robbantott ki Indiában az angol uralom ellen. Ez a felkelés a szipájok felkelése néven került a történelembe, mert a bennszülött csapatok szipájoknak nevezett katonái kezdték meg. A felkelés meglehetősen nagy méreteket öltött, s főként a parasztokra és a városi szegényekre támaszkodott. 1858-ban a felkelést elnyomták. Az angol katonai parancsnokság kétlelhetetlenül bánt el a szipájokkal. A véres leszámolás egyik vezetője, Cooper admirális, cinikusan dicsekedett „győzelmével" s azt írta: „A szipájokat kis csoportokban, tízével vezették elő. Miután nevüket felírták, megparancsoltam, kötözzék össze valamennyit s vezessék a vesztőhelyre, ahol egy lövészosztag várta őket. Ott már 37 holttest hevert. Amikor elterjedt a hír, hogy a foglyok nem akarnak kijönni a börtönből, megparancsoltam, hogy törjék be a börtön kapuját. A börtönből 45 holttestet húztak ki. A börtön olyan szűk és fojtó volt, hogy a foglyok közül sokan elájultak és szörnyű halált haltak. Útközben, a táborba menet elfogott 40 szipájt az ágyúcsövekhez kötözték s a felkelés előkészítésével gyanusított ezredek jelenlétében tépték darabokra. Így rövid idő alatt mintegy 500 embert küldtem a másvilágra."

Ugyanilyen kegyetlenül bántak el az angolok más gyarmatok lakosságával is. Jamaica szigetén, a négerek felkelésének elnyomásakor 400 embert akasztottak fel. Tasmania és Új-Zéland szigetén az angol gyarmatosítók vadállatias garázdálkodása következtében erősen csökkent a bennszülött törzsek száma.

III. FRANCIAORSZÁG A MÁSODIK CSÁSZÁRSÁG IDŐSZAKÁBAN (1852—1870)

1. Franciaország államrendszere az 1852-től 1872-ig terjedő években

A második császárság létrejötte azt jelentette, hogy Franciaországban a szélső reakció diadalmaskodott s visszaállították „sajátosan aljas formában" a monarchiát. A demokratikus szabadságjogokat, melyeket a francia nép 1848-ban harcolt ki, megszüntették. A köztársasági pártot szétverték, a liberális sajtót elfojtották, a helyi önkormányzatot felszámolták. A rendőri bürokratikus gépezet eddig nem látott arányban nőtt meg. A katolikus papság, valamennyi reakciós kormány hű szövetségese, ismét nagy befolyáshoz jutott. A parlamentáris rendszert kiirtották. A Törvényhozó Testületnek még ahhoz sem volt joga, hogy saját elnökét megválassza (ezt is a császár nevezte ki). A huszonegyedik életévüket betöltött férfiak választójoga érvényben maradt, de a második császárság rendőri és bürokratikus rendszerének viszonyai között a kormánypolitika fegyverévé vált. A roppant közigazgatási nyomás és a hivatalos jelöltségek rendszere állandó többséget biztosított a kormánynak a képviselőházban.

Ténylegesen minden hatalom III. Napoleon és a legmagasabb tisztségeket betöltő bonapartisták maroknyi csoportjának kezében volt. Ide tartozott többek között Morny herceg (a császár mostohafivére), Walewski gróf (I. Napoleon fia), úgyszintén Rouher és Persigny miniszterek. Az államgépezetet pénzsóvár karrieristák és kalandorok lepték el. Igen nagy befolyásuk volt az udvarnál a tőzsdei üzéreknek, valamint a főpapság és a reakciós katonai klikk képviselőinek. III. Napoleon „lavírozni" próbált a burzsoázia és a proletariátus között, hogy hatalmát megszilárdítsa. „A

bonapartizmus — mutat rá Lenin — a régi, patriarchális vagy feudális, egyszerű és szilárd támaszát vesztett monarchia taktikázása — azé a monarchiáé, mely kénytelen szemfényvesztéshez folyamodni, nehogy elessen, kacérkodni, hogy kormányozhasson, megvesztegetni, hogy tetsszen, a társadalom söpredékével barátkozni, közönséges tolvajokkal és csirkefogókkal, nehogy csak szuronyokkal tartsa fenn hatalmát"[5].

Az 1848. évi júniusi felkelés után Franciaországban kialakult politikai helyzet s a proletariátus erőinek gyöngülése tette lehetővé Napoleon Lajos s az általa vezetett kalandorbanda számára az államhatalom meghódítását. A bonapartista ellenforradalom azonban nem lehetett tartós. Csak addig tarthatta fenn magát, amíg újra nem születtek és meg nem erősödtek a demokrácia és a munkásosztály erői, melyeknek veresége tette lehetővé a császári rendszer megteremtését. Franciaország gazdasági és politikai fejlődése az ötvenes és hatvanas években azonban elkerülhetetlenné tette ezeknek az erőknek az újjászületését és megerősödését.

2. Franciaország gazdasági fejlődése az ötvenes és hatvanas években. A társadalmi ellentétek növekedése

Franciaország gazdasági fejlődése terén a második császárság 18 esztendeje a gyors sikerek időszaka volt. Ez volt az ipari forradalom lezárulásának ideje. Az ipari termelés majdnem háromszorosára, a külkereskedelmi forgalom több mint kétszeresére növekedett. A vas- és acéltermelés megháromszorozódott. Erősen kibővült a gőzgépek ipari alkalmazása: míg 1852-ben 7779, addig 1869-ben már 32 987 volt a számuk.

A francia iparban azonban továbbra is a könnyűipar foglalta el az első helyet. A kisipari termelés még

[5] *Lenin* Művei. 15. köt. 245. old. (oroszul).

továbbra is megtartotta állásait, kivált Párizsban, ahol akkoriban olyan termelési ágak voltak túlsúlyban, amelyek még alig voltak gépesítve (készruhák, díszműáruk, fényűzési cikkek).

A pénzügyi és uzsoratőke fejlődése szembeötlően túlszárnyalta az ipari tőke növekedését. 1852-ben alapították a „Société Générale du Crédit Mobilier" nevű társaságot, amelynek 500 frankos névértékben kibocsátott részvényeit csakhamar 995, 1100 és 2110 frankkal jegyezték. 1865-ben alakult meg 20 millió frank alaptőkével a „Crédit Lyonnais". A párizsi értéktőzsdén 1861-ben 118 különböző értékpapírt jegyeztek, összesen 11 milliárd frank összegben, míg 1869-ben az értékpapírok száma már 307-re, a jegyzési összeg pedig 33 milliárd frankra emelkedett. A párizsi tőzsde mindinkább a nemzetközi központ szerepét töltötte be: odafordultak kölcsönökért a különböző európai és tengerentúli államok.

A pénztőke koncentrációja odavezetett, hogy kevés kézben óriási vagyonok összpontosultak. A nagy áruházak kiszorították a kis boltokat. Ragyogóan írja le az akkori idők tőzsdéseinek és bankárjainak spekulációit és rablásait, valamint a kormánykörökkel való szoros kapcsolatait Zola „A pénz", „Hölgyek öröme", „A kegyelmes úr" stb. című regényeiben.

Megváltozott a tőkés fejlődés hatására a francia városok, s kiváltképpen Párizs külső képe is. A hatvanas években hajtották végre Párizs újjáépítését. Számos szűk utcát lebontottak, lerakták a nagykörútak gyűrűjét, új pályaudvarokat, palotákat, templomokat építettek. Ez az újjáépítés tette lehetővé a spekulánsok maroknyi csoportja számára, hogy meggazdagodjék az építőanyagszállításokon. Másrészt a kormányt az a szempont is vezette, hogy a barrikádok építésére alkalmas sok szűk utca lebontásával megnehezítse a forradalmi megmozdulásokat és az utcai harcokat.

A társadalmi ellentétek megnövekedtek. A nagy-

polgárság gazdagodása a dolgozó tömegek elszegényedésével járt együtt. A munkabér alacsony volt, növekedése nem tartott lépést a drágasággal. A munkanap 12—14 óra volt. Igen nagy volt a nők és a gyermekek kizsákmányolása, akiknek olcsóbb munkáját kiterjedten alkalmazták az iparban. A munkások minden lépésére felügyelők és rendőrök serege ügyelt. A parasztság sorsa sem volt könnyű. A földínség, az uzsorások és nagybirtokosok igája, az árenda jobbágyi formái, a súlyos adók — mindez még az eddiginél is erősebben nyomta el a falusi lakosság dolgozó tömegeit. A városi kispolgárságot is feláldozták a nagytőke érdekeinek.

Az ötvenes évek elején beállott gazdasági fellendülés a munkásosztály politikai aktivitásának átmeneti gyöngülését hozta a császárság számára. Az 1851. évi bonapartista államcsíny után szigorú rendőri üldözésnek vetették alá a munkásosztály legforradalmibb elemeit: bebörtönözték, száműzték, elüldözték őket. Másrészt Franciaországban (mint Angliában is) akkortájt már kialakult az ipari proletariátus vezető rétegének opportunista beállítottsága. Emellett volt Franciaországban még sok olyan munkás is, akiket nem gépesített termelési ágakban, például a párizsi divatcikkek készítésénél foglalkoztattak. E munkások és kézművesek közül sokan kispolgári előítéletekkel voltak megfertőzve, s a proudhonistákat követték, akik a sztrájkról és az osztályharc egyéb formáiról való lemondást hirdették.

Franciaországban a császárság első éveiben nem volt széleskörű politikai mozgalom. A forradalmárok csoportjainak összeesküvései, melyek 1853-ban, 1854-ben és 1855-ben merényletet készítettek elő III. Napoleon ellen, kudarcba fulladtak. Kudarccal végződött 1855-ben az angers-i munkások felkelése is, amelyet a „Marianne" nevű titkos köztársasági egyesülés szervezett.

3. *A második császárság külpolitikája az ötvenes években*

Az ötvenes évek külpolitikai sikerei is elősegítették Franciaországban a császári rendszer átmeneti megszilárdulását. III. Napoleon ezzel a jelszóval jutott hatalomra: „A császárság — a béke!" A kormány külpolitikája azonban teljesen megcáfolta ezeket a szavakat. A második császárság számos háborút folytatott a nagybankárok és nagyiparosok kezdeményezésére, akik új, főleg gyarmati piacok megszerzésére törekedtek. A hódító háborúkban a bonapartista katonai klikk is érdekelve volt.

Az 1853—1856. évi keleti háború Franciaország és szövetségesei számára sikeres kimenetele is elősegítette — mind az országon belül, mind nemzetközi téren — III. Napoleon helyzetének megszilárdulását. Ugyanilyen eredménye volt az 1859. évi háborúnak is, amelyet Franciaország Szárdiniával szövetségben viselt Ausztria ellen. III. Napoleon kötelezte magát arra, hogy nem szünteti meg a háborút mindaddig, amíg egész Felső-Olaszországot fel nem szabadítja az osztrák uralom alól. Ennek fejében egyes olasz területek (Nizza és Savoya) átengedését kötötte ki magának. Az osztrákokat két döntő ütközetben — június 4-én Magentánál és június 24-én Solferinónál — szétverték. Ezt követően III. Napoleon váratlanul fegyverszünetet kötött Ferenc József osztrák császárral. Napoleonnak ezt az olasz néppel szemben hitszegő lépését az okozta, hogy a francia polgárság nem akarta az egyesült Olaszország képében egy új földközitengeri hatalom keletkezését megengedni. Féltek attól is, hogy Poroszország beavatkozik Ausztria mellett. Nagy szerepe volt ebben annak is, hogy Napoleon remegett a népi szabadságmozgalomtól, amely az 1859. évi háború alatt nagy hullámokat vert Olaszországban. A békeszerződés feltételei értelmében Lombardia felszaba-

dult az osztrák uralom alól, de Velence egyelőre Ausztriáé maradt. Nizzát és Savoyát 1860-ban Franciaországhoz csatolták.

1857-ben éles gazdasági válság tört ki Franciaországban és ez fokozta a közvélemény elégedetlenségét. Ez az elégedetlenség abban nyilvánult meg, hogy a Törvényhozó Testület választásain elsőízben, megválasztottak öt köztársaságpárti képviselőt (igaz, hogy ez az öt is e párt mérsékelt szárnyához tartozott). A kormány 1858-ban felhasználta Orsini olasz forradalmár III. Napoleon ellen elkövetett merényletét, hogy újabb megtorlásokat alkalmazzon a köztársaságpártiakkal szemben, akiknek pedig semmi közük nem volt az egész dologhoz. A rendőrség sokszáz demokratikus érzelmű személyt letartóztatott, s a gyarmatokra száműzött. Csernyisevszkij, aki élénk figyelemmel kísérte a franciaországi eseményeket, már akkor nagy éleslátással megjósolta (1858-ban írt cikkében, melyet azonban a cenzúra betiltott, s amely csak 1940-ben került napvilágra), hogy a második császárság a proletariátus nyomása alatt menthetetlenül össze fog omlani.

Még jobban fokozódott a társadalmi elégedetlenség a Franciaország és Anglia között 1860 elején megkötött új kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban. Ez a szerződés jelentékenyen leszállította a francia árukra Angliában, illetve az angol árukra Franciaországban kivetett vámokat. A francia gyárosok többsége félt az angol konkurrencia megerősödésétől, és ellenezte a francia vámpolitika ilyen megváltoztatását.

III. Napoleonnak bizonyos engedményeket kellett tennie, hogy leszerelje a növekvő elégedetlenséget. 1860 novemberében kissé kiterjesztették a Törvényhozó Testület jogait. Ezek az engedmények azonban semmitmondók voltak, s nem ingatták meg a második

császárság rendőri és bürokratikus rendszerének alapjait. Ettől a rendszertől főképpen a dolgozó tömegek szenvedtek.

4. A munkásmozgalom fellendülése a hatvanas években. A második császárság válsága

A hatvanas évek elején a munkásmozgalomban újabb fellendülés volt észlelhető, amelyet a proletariátus súlyos anyagi és jogi helyzete idézett elő. A kormány igyekezett elejét venni annak, hogy felélénküljön a munkástömegek politikai aktivitása és megtett minden intézkedést, hogy meggátolja a köztársasági ellenzékhez való közeledésüket. A bonapartista hatóságok politikájának lényege az volt, hogy demagóg fogásokkal a munkásosztályra kacsingattak, „szövetséget" hirdettek közte és a kormány között a társadalmi kérdés „megoldási" eszközeinek felkutatására, s pártolták azokat a „kölcsönös segítségi társaságok"-at, amelyek kötelezték magukat, hogy nem harcolnak a munkaadók ellen s nem szállnak szembe a kormánnyal. Jellemző epizód történt 1862-ben, amikor III. Napoleon tüntetőleg megkegyelmezett a sztrájkszervezésért elítélt nyomdászoknak, s maga az Állami Nyomda igazgatója kezdeményezte a munkabérek felemelését, ami ellen a magánnyomdák tulajdonosai élesen tiltakoztak.

1863-ban tartották meg a Törvényhozó Testület soronlévő választásait. A köztársaságpárti ellenzék majdnem 2 millió szavazatot kapott (7,2 millióból). Választási sikerüket mindenekelőtt az magyarázza meg, hogy a munkások lemondtak a választások bojkottálásának eddigi taktikájáról, s a köztársaságpártiakra szavaztak.

Az 1864. évi pótválasztásokon a párizsi munkások egyik csoportja elsőízben állított saját jelöltet. Nyilatkozatot adtak ki („A hatvanak kiáltványa"),

amelyben kimutatták, hogy a munkásosztály külön osztály és ezért külön képviseletre van szüksége a kamarában. A nyilatkozat szemléltetően megmutatta a francia proletariátus osztályöntudatának növekedését (noha voltak ebben az okmányban tipikusan proudhonista megnyilatkozások is). A kormány még egy kísérletet tett a munkásmozgalom fejlődésének megfékezésére. 1864 május 25-én hatályon kívül helyezte a feltétlen sztrájktilalomról szóló 1791. óta érvényes törvényt (Le Chapelier-féle törvény). Egyébként a sztrájkokra vonatkozó cikkelyek új szövegezése is olyan volt, hogy minden aktív, támadó, szervezett sztrájkot törvénytelennek nyilvánított. A bonapartista „munkásszeretet" igazi jellege világossá vált már alig néhány év mulva, amikor III. Napoleon kormánya katonaságot vezényelt ki a sztrájkoló munkások ellen, és lövetett rájuk.

1864 szeptemberében megalakult a Nemzetközi Munkásszövetség (az I. Internacionále). Megalakításában résztvettek az angol és a német munkások mellett a francia munkások is. Párizsban és több más francia városban hamarosan létrejöttek az I. Internacionále szekciói. Ezek a szekciók eredetileg kisszámú csoportokból tevődtek össze, melyek a proudhonizmus hatása alatt állottak, s távol tartották magukat a politikai harctól. Marx fáradhatatlan küzdelme a kispolgári irányzat ellen azonban aláásta a francia munkásmozgalmon belül a proudhonizmus tekintélyét. A francia munkásmozgalomban a proudhonisták mellett volt akkoriban még egy másik irányzat is: a blanquizmus. A blanquisták régi, téves, összeesküvő taktikájukhoz ragaszkodtak, s távol állottak a tömegektől.

A hatvanas évek második felétől kezdődőleg erősen megrendült Franciaországban a bonapartista rendszer helyzete. Ennek egyik legfőbb oka a kormány külpolitikájának sorozatos kudarca volt. 1862-ben III.

Napoleon, Angliával és Spanyolországgal együtt, újabb gyarmati kalandba bocsátkozott. A köztársaságpárti kormány ellen felkelt monarchista lázadók támogatására Mexikóba küldte csapatait. A mexikói expedícióra a francia bankárok követelése folytán került sor, akik féltek, hogy elvesztik a mexikói kölcsönökbe uzsorakamattal befektetett tőkéiket. A francia gyárosok arról álmodoztak, hogy Mexikót francia gyarmattá változtatják. A francia csapatok 1863-ban elfoglalták Mexikó fővárosát. A mexikói trónra Miksa osztrák főherceget, III. Napoleon és IX. Pius pápa pártfogoltját ültették.

A mexikói „császárság" nem volt hosszúéletű. Benito Juarez, a mexikói koztársaság elnöke, egy kispolgári demokrata, aki hazája függetlenségének állhatatos harcosa volt, tovább küzdött a francia hódítók ellen. 1867-ben a francia csapatokat visszarendelték Mexikóból, s ezután a köztársaságiak legyűrték a monarchistákat. Miksa császárt megfosztották trónjától és agyonlőtték. Mexikó ismét független állam lett.

A mexikói expedíció csődje súlyos csapást mért a második császárság tekintélyére. Ez a gyarmati kaland egyúttal az angol-francia viszony rosszabbodására is vezetett.

Előmozdította ezt a rosszabbodást a franciák által épített (s később angol kézbe került) Szuezi-csatorna 1869-ben történt megnyitása is.

Európában is balszerencse üldözte a francia diplomáciát. III. Napoleon igényei a vasércben gazdag Luxemburg hercegségre és a Rajna balpartján fekvő területekre, Poroszország elszánt ellenállásába ütköztek. Igaz, hogy Bismarck, az 1866. évi osztrák-porosz háború megindítása előtt területi kárpótlást ígért III. Napoleonnak jutalmul Franciaország semlegességéért. A francia kormány bízott ebben az ígéretben és semleges maradt, ami megkönnyítette Poroszország győzelmét Ausztria felett. Amikor azonban III. Napoleon

a háború végeztével a megígért kárpótlást követelte, Bismarck hallani sem akart a francia császár követeléséről. Kudarcot szenvedtek Franciaország ama próbálkozásai is, hogy Belgiumot bekebelezze.

A hatvanas évek elejétől kezdve erősen romlottak a kapcsolatok Franciaország és Oroszország között. Az ötvenes évek vége felé észlelt orosz-francia közeledés tiszavirágéletű volt. 1859 március 3-án írták alá azt az egyezményt, amelynek értelmében Oroszország kötelezte magát arra, hogy baráti semlegességet tanúsít Franciaország iránt az akkor küszöbön álló francia-osztrák háborúban. Franciaország viszont kötelezettséget vállalt, hogy a háború befejezése után támogatni fogja Oroszországnak az 1856. évi párizsi békeszerződés cikkelyeinek felülvizsgálását célzó törekvéseit. Ez a békeszerződés tudvalevőleg megtiltotta, hogy Oroszország flottát tartson a Fekete-tengeren és megerősítse annak partvidékét. Oroszország teljesítette az 1859 március 3-i szerződésben vállalt kötelezettségeit, de Franciaország nem tartotta be szavát. Az 1863—1864. évi lengyel felkelés még jobban elmérgesítette az orosz-francia kapcsolatokat. A francia közvélemény nyomására, mely nyiltan rokonszenvezett a lengyel forradalmárokkal, III. Napoleon többször próbálkozott beavatkozni a lengyel kérdésbe és vállalni a közvetítő szerepét. Az orosz kormány határozottan visszautasította ezeket a próbálkozásokat és kijelentette, hogy a lengyel felkelés Oroszország belügye. Berezowski lengyel emigráns II. Sándor ellen elkövetett merénylete 1867-ben, amikor a cár a párizsi világkiállítást meglátogatta, még jobban kiélezte a viszonyt a cári Oroszország és a bonapartista Franciaország között.

Franciaország külpolitikai kudarcai fokozták a burzsoázia egy részének elégedetlenségét a kormány politikájával szemben.

A munkásosztály volt a császárság fő ellenfele.

A munkásosztály mind eroteljesebben kuzdott a bonapartista rendszer ellen. Három bírósági per (kettő 1868-ban, egy 1870-ben) sem törte meg a Nemzetközi Munkásszövetség franciaországi szekcióinak tevékenységét. 1868 óta e szekciók élén forradalmi szocialisták („baloldali proudhonisták") állottak, mint Varlin, Frankel, Assie, Duval stb., akik szakítottak a régi politikátlansággal és a sztrájkmozgalom élére álltak. A loire-vidéki szénmedencében és a creuzot-i ágyúgyárakban 1869-ben és 1870-ben kitört sztrájkoknak harcos, kormányellenes jellegük volt. A sztrájkokat a katonaság kegyetlenul elnyomta. Creuzot-ba Schneider „ágyúkirály" kérésére csapatokat vezényeltek. Schneider akkoriban a Törvényhozó Testület elnöke volt.

A kormány újabb liberális engedményei (a gyülekezési és sajtószabadság egyes korlátozásainak megszüntetése, a Törvényhozó Testület jogainak részbeni kiterjesztése) már nem tarthatták fel az országban az ellenzéki mozgalom fejlődését. Tekintélyes szerepük volt ebben a mozgalomban a haladó értelmiségi köröknek. Nagy hatást keltett Gambetta beszéde 1868-ban, Delescluze forradalmár tárgyalásán. Gambetta mint védőügyvéd szólalt fel, s beszéde haragos vádiratta vált a császárság ellen. Az akkori időkben ez a beszéd a köztársasági párt egyik legnépszerűbb vezetőjévé tette a fiatal ügyvédet. Nagy népszerűségnek örvendett akkortájt Rochefort, a *La Lanterne* című ujság szerkesztője is. Ez a tehetséges, polgári radikális közíró maróan szatirikus cikkekben, kérlelhetetlenül gúnyolta III. Napoleon kormányát.

Az 1869. évi választások az ellenzék ragyogó győzelmével végződtek. A választási eredmény által megfélemlített kormány még egy kísérletet tett a növekedő ellenzéki mozgalom megfékezésére. 1870 január 2-án új kormány alakult, a köztársasági táborból átpártolt Émile Olivier-vel az élén. De ez az úgyneve-

zett „liberális kormány" sem tudta megállítani, vagy legalábbis gyöngíteni az egyre növekvő társadalmi elégedetlenséget, amely a császári rendszer létét fenyegette. 1870 január 12-én nagyszabású kormányellenes tüntetés volt Párizsban, Victor Noir fiatal köztársaságpárti ujságíró temetésén. Noirt Pierre Bonaparte herceg, III. Napoleon rokona, orvul megölte. Ezen a napon majdnem fegyveres felkelésre került a sor. A következő hónapokban Párizs munkásnegyedeiben törtek ki komoly zavargások, nőttek ki a földből a barrikádok és folytatódtak az összetűzések a rendőrséggel.

5. *A második császárság bukása*

Franciaországban mind feszültebb lett a politikai helyzet. Új polgári demokratikus forradalom tört előre, melynek végeznie kellett a rothadt bonapartista rendszerrel.

Halálos csapást mért erre a rendszerre a Franciaország számára katasztrofális francia-porosz háború. A régóta előkészített háborút Bismarck provokálta ki. Bismarck úgy számított, hogy a háború segítségével bevégezheti Poroszország vezetése alatt Németország egyesítését és megtörheti Franciaország ellenállását e tervekkel szemben. Másrészt Franciaországban a katonai és udvari klikk azt remélte, hogy a háború révén megszilárdíthatja az ingadozó trónt, végezhet a köztársasági ellenzékkel és letörheti a munkásmozgalmat. Ezek a számítások azonban nem váltak valóra. A francia kormány élén álló bonapartista klikk nem készítette elő az országot a háborúra, s nem volt képes megszervezni az ellenséges betörés visszaverését. Franciaország 1870 július 19-én hadat üzent Poroszországnak. De már szeptember 2-án a csaknem 100 000 főből álló hadsereg, élén magával a császárral, Sedannál megadta magát. Két nappal e katasztrófa után, 1870 szeptember 4-én, kitört Párizsban

a forradalom. A munkások követelésére a Törvényhozó Testület köztársaságpárti képviselői trónvesztettnek nyilvánították III. Napoleont és dinasztiáját. A császárság megbukott. Franciaország ismét köztársaság lett[6].

[6] Az 1870—1871. évi francia-porosz háborúról lásd részletesebben „A francia-porosz háború és a Párizsi Kommün" című előadást.

TARTALOM

I. Európa az 1848. évi forradalmak után 3
II. Anglia a XIX. század ötvenes-hatvanas éveiben 10
III. Franciaország a második császárság időszakában (1852—1870) 22

A főszerkesztést végezte Incze Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa
Felelős lektor: Lovass Pál

A könyv szedését 1951 október 2-án kezdték meg.

Ez a könyv az MNOSZ 5601—50 Á és MNOSZ 5602—50 Á szabványok szerint készült.

4076. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Janka Gyula.

1. — Ft